

worden door het opheffen van de maritale voogdij. De toename van het aantal echtscheidingen in onze tegenwoordige tijd — 38 jaar na de invoering van de *lex-Van Oven* — doet vermoeden dat deze opvatting tamelijk naïef is en dat nog andere factoren van invloed moeten zijn op dit huwelijksgeluk.

In haar aanloop tot de beschrijving van de discussie over de rechtspositie van de gehuwde vrouw in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw, besteedt de schrijfster ook enige aandacht aan de voorgeschiedenis van het instituut van de maritale voogdij (22-27). Deze paragraaf behoort tot de zwakste gedeelten van het boek en bevat bovendien een aantal rechtshistorische onnauwkeurigheden. Zo is het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk* [en niet 'Koninkrijk'] *Holland* ingevoerd in 1809 en werd de Franse *Code civil* van 1809 in ons land in 1811 van kracht (23). Verder is het storend dat bij de weergave van de rechtshistorische ontwikkeling weinig rekening gehouden wordt met de provinciale verschillen, hoewel de schrijfster deze op zich wel signaleert (23). De door haar vermelde 'politieke ordonnantie' van 1580 bijvoorbeeld gold alleen in Holland en niet in de rest van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (25). Het schrijven van een goede, beknopte (rechts)historische terugblik is echt niet eenvoudig. Een ander punt van kritiek betreft de tweedeling 'bronnen' en 'secundaire literatuur', waar de schrijfster verantwoording aflegt van de door haar gebruikte boeken. Het is mij niet duidelijk geworden waarom het artikel van Armide Amazone, 'Over de manlyke dwinglandy' uit 1989 een bron is en het artikel van P. P. de Baar, 'Sani Pries en de naaistersbond' uit 1981 secundaire literatuur. Misschien had de schrijfster dit onderscheid, dat zij kennelijk zinvol vond, beter even kunnen toelichten. *Mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de twee als bijlage toegevoegde arresten. Nergens in de tekst wordt naar deze arresten verwezen, zodat men zich kan afvragen waarom de schrijfster deze bijlage heeft opgenomen. Ook hier was enige toelichting welkom geweest.

Alle kritiek doet echter geen afbreuk aan de verdiensten van het boek. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de vrouw en de vrouwenbeweging, vindt hier de hele discussie over de rechtspositie van de gehuwde vrouw in de periode 1870-1920 beschreven, waarbij niet alleen aandacht gegeven wordt aan vele nadelige aspecten van deze positie voor de vrouwen in kwestie, maar ook aan de kleine soms zwaar bevochten wettelijke verbeteringen. Blijft de vraag, waarom in de genoemde periode zoveel van onze voormoeders toch in het huwelijksbootje gestapt zijn en de prijs hebben betaald. Wat was de werkelijkheid achter de wet? Over de discussie zelf lijken wij nu alles te weten, maar er blijven nog genoeg vragen over.

B. S. Hempenius-van Dijk

C. Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Dissertatie Rotterdam 1992, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen IV; Hilversum: Verloren, 1992, 309 blz., f49,-, ISBN 90 6550 405 2).

In deze 'Rotterdamse' dissertatie over de geschiedenis van Dordrecht hanteert Carolien Koopmans een interessante stadsconceptie. Ze wil Dordrecht zien als 'substelsysteem' van de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving. Met die samenleving was het in het begin van de vorige eeuw treurig gesteld. Handel en nijverheid hadden door de Napoleontische oorlogen en het continentaal stelsel zwaar geleden. Ook Dordrecht toonde als stadje van 19.000 zielen geen florissante aanblik. Werkloosheid en armoede heersten alom. Na 1850 veranderde de situatie maar zeer geleidelijk. In het voetspoor van De Jonges boek *De industrialisatie in*

Nederland tussen 1850 en 1914 krijgt het Nederlandse 'systeem' door Koopmans het stempel van 'toch nog economisch achterlijk' opgedrukt. Ze laat zien hoe in de eerste helft van de negentiende eeuw de Nederlandse economie nog sterk preïndustrieel van karakter was. Het ambachtelijk kleinbedrijf beheerste in die dagen de nijverheidssector, de monopolistische Nederlandse Handelmaatschappij domineerde de commercie en de agrarische conjunctuur stagneerde de gehele economie. Met 'agrarische conjunctuur' bedoelt Koopmans dat de landbouwopbrengsten de voedselprijzen bepaalden, terwijl de hoogte van de voedselprijzen min of meer een schaarbeweging met de prijzen voor nijverheidsprodukten maakte. In demografisch opzicht ging met dit alles hoge huwelijksleeftijden en grote kindersterfte samen, zoals het in een Malthusiaans bevolkingspatroon past.

De Dordtse ontwikkelingen sluiten, volgens Koopmans, hierbij aan. De periode 1841 tot 1850 was, in demografisch opzicht, de zwartste uit de Dordtse geschiedenis. Hoge sterfte- en vertrekoverschotten in 1842 en 1846-1848 als gevolg vaneen 'subsistentiecrisis' tonen aan dat Dordrecht even 'Malthusiaans' reageerde als de rest van Nederland.

Het preïndustriële Nederland werd na 1850 geleidelijk de internationale economie binnengeloodst. Dit leidde na 1875 tot de neergang van de traditionele nijverheid en de opbloei van de moderne. Tot 1875 was er sprake van een voorzichtig economisch herstel met een betrekkelijk geringe bevolkingsgroei. Tussen 1875 en 1895 leverde de economische groei spanningen op tussen traditionele en moderne bedrijven. Na 1895 zette de economische groei door. De sterfte en de zuigelingensterfte namen voortdurend af, waardoor de bevolking snel groeide ook al daalde het geboortecijfer en namen de huwelijken niet duidelijk structureel toe. In de optiek van Koopmans volgde Dordrecht tamelijk getrouw het Nederlandse voorbeeld, zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw. Op pagina 249 stelt Koopmans: 'Het onderscheid tussen de nationale en de Dordtse ontwikkelingen werd in toenemende mate een kunstmatig onderscheid'.

Deze visie van congruentie tussen Dordtse en Nederlandse ontwikkelingen vloeit voort uit Koopmans' keuze vooreen 'Jongiaanse' benadering. De Jonge identificeert de Nederlandse economische groei vooral met industrialisatie. En omdat Nederland laat industrialiseerde is er ook laat sprake van economische groei. Er is echter ook nog zoets als 'tertiaire groei'. Het gaat daarbij om groei die via handel, transport en andere diensten tot stand komt. In De Jonges boek wordt die onderbelicht. Nusteling (*De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1813-1914*) en Griffiths (*Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850* en *Achterlijk, achter of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw*) hebben er op gewezen dat het beeld van Nederlands retardatie heel wat retouches verdient als men die tertiaire groei in het beeld betreft. Onder andere vanwege Rotterdams groei wordt de gemiddelde Nederlandse groei omvangrijker dan De Jonges boek suggereert. Juist voor Dordrecht waar nijverheids- en dienstensector elkaar op z'n minst in evenwicht hielden, is dit een belangrijke constatering (135-136). Tertiaire groei zou voor haar sterk voelbaar moeten zijn geweest. Maar de door Nusteling en Griffiths veronderstelde groeimogelijkheden, onder andere via de Rijnvaart, werden door Dordrecht onvoldoende benut. Daarop wijst Koopmans uitdrukkelijk (126-132 en 245). De concurrentie van Rotterdam had hier natuurlijk alles mee te maken. Als subsysteem van een Nederlands demografisch-economisch systeem maakte Dordrecht hoogstwaarschijnlijk een afwijkende, wat meer vertraagde, ontwikkeling door. In de slotalinea van haar boek stelt Koopmans dan ook dat het Nederlandse stedelijke netwerk in de loop van de negentiende eeuw van vrij 'plat' en symmetrisch meer geaccidenteed is geworden met veel centrale functies voor Rotterdam. Dordrecht heeft daarbij een aantal centrale functies verloren en heeft aan het eind van de negentiende eeuw 'een middenpositie in het stedelijk netwerk ingenomen' (249). De Dordtse ontwikkelingen verliepen wat de (tertiaire) economische groei

betreft naar alle waarschijnlijkheid dus niet zo parallel aan het Nederlandse 'gemiddelde' als Koopmans suggereert. Er zit daarom in haar boek een merkwaardige discrepantie tussen de mijns inziens juiste analyse van de relatie tussen Dordrecht en Rotterdam en de onjuiste analyse van de relatie tussen Dordrecht en de Nederlandse economische ontwikkelingen in het algemeen.

Hoe het ook zij het vraagstuk van de verschillen tussen de Nederlandse en de Dordtse processen wordt door Koopmans onvoldoende aangepakt. Dit ontnemt aan haar studie een interessant element. Immers hoe aardig zou het niet geweest zijn om te laten zien dat de modernisering van Dordrecht (nog) trager verliep dan die van Nederland in het algemeen. Het meest merkwaardige bij dit alles is dat Koopmans de lezer, met een verwijzing naar Davids', Lucassens en Van Zandens bekende pamflet (*De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*) zelf op deze mogelijkheid attendeert door te stellen dat '... de ontwikkelingen in Dordrecht gerelateerd zijn aan de nationale context', waarbij de '... verschillen tussen de specifieke Dordtse ontwikkeling en die met een algemeen karakter wellicht verhelderend [kunnen] werken'(20).

In deze recensie heeft de kritiek een wat zwaar accent gekregen. Ik ben me ervan bewust het boek daarmee te kort te hebben gedaan. Het verdient immers om een aantal redenen lof. Dat geldt in de eerste plaats voor de poging (zij het geen volledig geslaagde) om een adequate synthese te construeren aan de hand van de uiteenlopende demografische en economische gegevens. Verder verdienen de kanttekeningen die de auteur maakt bij de demografische data en de bewerking van de migratiegegevens een eervolle vermelding. Tenslotte moet deze studie geprezen worden voor de leesbaarheid van de tekst. Het past daarom met ere in de rij van Nederlandse stadshistorische studies.

H. S. J. Jansen

M. Goossens, *An economic development of Belgian agriculture. A regional perspective, 1812-1846* (Studies in Belgian economic history II; Brussel: Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, comité economische geschiedenis, 1992, 443 blz., Bf2.200,-, ISBN 90 6569 568 0).

Dit boek is de Engelstalige versie van de doctoraatsverhandeling, waarop de auteur in 1990 bij H. van der Wee in Leuven promoveerde. De studie is het eerste complete overzicht van de regionale ontwikkeling van de landbouw in België tussen het *ancien régime* en het midden van de negentiende eeuw. De belangrijkste doelstelling is om op basis van het Belgisch model na te gaan wat de rol is geweest van de agrarische sector bij de vroege komst van de industriële revolutie in België.

Dit goed geordende en vaardig geschreven werk is in een drietal delen ingedeeld. Het eerste en kleinste deel omvat de behandeling van het economisch en statistisch kader. Het centrale begrip 'agrarisch produkt' wordt belicht tegen de achtergrond van de gebruikte methode van de nationale rekeningen en voorts wordt nauwgezet aangegeven welk agrarisch telmateriaal er door de centrale overheid is verzameld in de Franse, periode, de cijfer-schaarse Hollandse periode (1814-1830) en in de jaren 1830-1846. In deel twee gaat het dan vervolgens om de schatting van het Belgisch (bruto) agrarisch produkt voor de jaren 1812 en 1846. Vooral van de kwantitatieve gegevens van de Franse tellingen uit de jaren 1811-1813 en daarnaast van de vermaarde landbouwenquête van 1846 wordt hierbij gebruik gemaakt. Direct als resultaat van